

3.

A lineáris felszíni struktúrák vizsgálata Áprily Lajos *A hiúz* című elbeszélésének első öt bekezdése alapján

DOBI EDIT

1. Bármely szövegmondat szövegben vagy szöveggént való explicit megjelenési formája az adott ko-/kontextus függvénye. A nyelvi rendszerben potenciális struktúrákként jelen lévő lineáris felszíni szerkezetek (melyek mindegyike ugyanazon — kötetlen sorrendű — funktor + argumentumai struktúrára vezethető vissza) transzformációs műveletek eredményei, amelyek ugyanazon verbális összetevők különböző lineáris elrendezéseit potenciális ko- és/vagy kontextuális feltételeknek megfelelően hozzák létre. Ezáltal a kiinduló szerkezetből levezetett valamennyi potenciális felszíni struktúra mindegyikéhez többnyire más-más ko-/kontextuális feltételek rendelhetők. Az aktuális ko-/kontextus a lehetséges felszíni szerkezetek közül azt a lineáris elrendezést aktualizálja, amely eleget tesz az adott feltételeknek.

Azt, hogy egy adott szövegmondatnak megfeleltethető — pragmatikai paramétereitől megfosztott — rendszermondat milyen funktor + argumentumai alapstruktúrából származtatható, hogy ebből az alapstruktúrából milyen kiinduló szerkezetek, ez utóbbiakból milyen logikai rendszermondat-struktúrák hozhatók létre, illetve ezekhez milyen potenciális prozódiai struktúrák rendelhetők milyen ko- és/vagy kontextuális feltételek mellett, a rendszernyelvészet vizsgálja.

Az adott szövegmondat és az alapjául szolgáló rendszermondat-struktúra megfeleltetésének reprezentációja, valamint annak szemléltetése, hogy az adott szövegmondat miképpen tesz eleget az aktuális ko- és/vagy kontextuális feltételeknek (vagyis ez az „eleget tevés” verbális szinten hogyan jelentkezik: pl. koreferenciarelációk, koreferenciális kifejezések), a szövegnyelvészet tárgya.

2. A szövegszinten aktuálisan megvalósuló lineáris elrendezések szituációtól és szöveggörnyezettől való függőségét, valamint a transzformációs műveleteket irányító szabályok és a ko- és/vagy kontextuális feltételeket az egyes felszíni mondatstruktúrákhoz rendelő apparátus működését egy csoportos kísérlet segítségével próbálom szemléltetni.

Egy 25 hallgatóból álló csoport megkapta Áprily Lajos *A hiúz* című elbeszélése első öt bekezdését, melyből egyetlen tagmondat — a 8. szövegmondat első tagmondata — hiányzott. A hallgatók feladata az volt, hogy a felkínált hat lehetséges lineáris elrendezés közül válasszák ki a számukra — az adott szöveg-

helyen — *l e g i n k á b b* és *l e g k e v é s b é* elfogadhatót, és indokolják választásukat.

A következőkben először ismertetem és összesítve értékelem a hallgatók megoldásait, érvelésüket, kiegészítve — „Megjegyzés” címszó alatt — saját elgondolásommal az adott lineáris szerkezeteket illetően; tanulmányom záró részében megpróbálom a prozódiai strukturáltság felől közelítve körüljárni a problémát; végül az „Összefoglalás”-ban összesítem a hallgatók potenciális felszíni struktúrákat értékelő szempontjait.

Kotextuális kötöttség nélkül — kizárólag valamely elképzelt kontextusra hagyatkozva — mindegyik lineáris elrendezéshez található lenne olyan szituáció, amelyben az adott felszíni szerkezet maradéktalanul eleget tesz a kontextus támasztotta feltételeknek. A hallgatók választása olykor igazolja, hogy a szövegkörnyezet ismeretében nem mellőzhető a befogadó/interpretáló által a nyelven kívüli valóságra vonatkozó tudása birtokában elképzelt kontextus sem.

2.1. A feladatban felkínált eltérő lineáris elrendezésű mondatstruktúrák közül a hallgatók döntő többsége (90 %-a) a 8c felszíni szerkezetet (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*) ítélte *l e g h e l y é n v a l ó b b n a k* az adott kontextusban. A fennmaradó 10 % választása 2:1 arányban megoszlik a 8a (*Az utolsó golyót Barabás lőtte bele.*) és a 8b (*Az utolsó golyót bele Barabás lőtte.*) variációk között. Csaknem minden értékelő a 8. szövegmondat második tagmondatát választotta támpontul, amely egyfajta következményként — a relációt explicit módon érzékeltető kötőszó hiánya ellenére — ok-okozati viszonyt sejtet a két mondat egység tartalma között. Ezt elsősorban az igeidőváltás implicálja: a múlt idejű cselekménysor után a *most* időhatározó — mint a szöveg-előzményhez képest új információ — nagy hatókörű operátorpozíciója. A tágabb szövegkörnyezet tekintetében is leginkább az 5-8 (esetleg a 3-8) szövegmondatok logikai-szemantikai struktúrája releváns az egyes felszíni lineáris elrendezések megítélése szempontjából: az 5. szövegmondatban jelenik meg a *vad* (a 6.-ban változatlan formában szerepel). A 7. (vonatkozó tartalmú) szövegmondatban az *amit* vonatkozó névmás referenciája egyértelműen a 'vad', mivel a szöveg-előzményben nincs másik olyan szövegelem, amelyre vonatkozhatna. A *vad* névmással való helyettesíthetőségét egyrészt az ismertség kritériumának teljesülése teszi lehetővé, másrészt az 5., 6. és 7. szövegmondatban — az 5. szövegmondat *megnézzük* funktorának „továbbhatásaként” — implicit módon jelen lévő tartalmi folytonosság, amelyet jól szemléltet a szövegmondatok kiegészített változata:

[5] Megnézzük |mi = én (az apa) és te (a fiam)| **a vadat**. — [6] Miféle **vadat** *nézünk meg |mi = én (a fiú) és te (a apám)|*? — [7] *Azt a vadat nézzük meg |

mi = én (az apa) és te (a fiam)]*, **amit** a székely vadászok tegnap hoztak le a havasról. (A jelölések jelentését l. Petőfi 1996: 19—20.)

Legszilárdabb támpontot a lineáris szerkezetek elemzésében a 8. szövegmondat második tagmondatának struktúrája ad: ..., *s most ott van az ő házában*. A mondat hiányzó alanya nyilvánvalóan a vad ([5]: *a vadat*, [6]: *vadat*, [7]: *amit*), mivel más nominális elem — amely a mondat egység funktorával egyeztethető lenne — nincs a szövegelőzményben.

A mondat(egység) fókuszában az *ott* helyhatározói mondatrész áll, melyet értelmező szövegelemként pontosít *az ő házában* kifejezés, amelyben az *ő* birtokos névmás azon túl, hogy a birtokos személyét (szintaktikai szempontból redundáns elemként) nyomósítja, egy 'ő és nem más valaki' mozzanattal is szűkíti jelentését. A birtokos személyének ilyenfajta kiemelése megköveteli egyrészt e személy ismertségét, másrészt a szövegelőzményben feltételezi más olyan személyek jelenlétét, melyek — szemantikai jegyeik alapján — megfeleltethetők lehetnének a birtokos jelzői funkciójú *ő* névmásnak.

Az *ő* azonosíthatósága egy korábbi antecedenssel a szövegelőzménytől „megkívánja”, hogy jelölje ki azt a releváns halmazt, amelynek egy bizonyos elemét a fókusz azonosítja. Az adott szövegrész esetében ez a halmaz *a székely vadászok* csoportja, ennek azonosított eleme pedig — fókuszpozíciója által — *Barabás*, ahol az azonosítás egyidejűleg a halmaz többi elemének kizárását jelenti. A kizárás implikálását segíti az is, hogy a fókuszba helyezett szövegelem határozott, illetve hogy cselekvő (tematikus) szerepű (É. Kiss 1992: 102).

A hat potenciális lineáris elrendezés közül a 8d (*Barabás az utolsó golyót lőtte bele.*) kivételével minden szövegmondatban fókuszpozícióban áll a *Barabás*.

Az adott helyre legmegfelelőbbnek a 8c-t (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*) tartó hallgatók főbb indokai a következők voltak:

- a *Barabás* szó fókuszpozíciója;
- „a *bele* nyomatéktalan helyzete az ige utáni helyen” — ahogy az egyik hallgató indoklásában szerepel; ez az érvelés azon alapulhat, hogy lexikai-szemantikai ismereteinkre támaszkodva egyértelmű, hogy a *bele* antecedense csak a *vad* lehet, ezért szükségtelen olyan pozícióba helyezni, ahol kiemelt szerepet kap;
- az *utolsó golyót* kifejezés a *Barabással* együtt részt vesz a két mondat-egység közötti ok-okozati viszony felállításában.

2.2. A 8a felszíni szerkezet (*Az utolsó golyót Barabás lőtte bele.*) melletti legfőbb érv szintén a *Barabás* fókuszpozíciója, illetve az, hogy ebben a lineáris elrendezésben az *ő* közelebb kerül antecedenséhez, a *Barabás*-hoz, mint például a 8c-ben (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*).

Megjegyzés:

A 8a (*Az utolsó golyót Barabás lőtte bele.*) megítélésében döntő szerepe van a topikalizált nyelvi elemnek. Egy már ismert szövegelem és valamely új információ közül az ismert információt hordozó nyelvi elem töltheti be a logikai alany szerepét. A 8a-ban *az utolsó golyót* kifejezés áll topikpozícióban, melyre a szövegelőzményben nem utal verbális összetevő, így kizárólag valóságra vonatkozó tudásunkra támaszkodva tekinthető ismertnek. Az az ismert és elfogadott valóságmozzanat, amely alapján *az utolsó golyót* kifejezés ismertnek tartható, egy lehetséges módon úgy fogalmazható meg, hogy a vadászat során golyókat lőnek az elejtendő vadba, és a golyók között egy — sorrendileg meghatározott — golyó az utolsó, és az a vadász veheti magához a vadat, aki az utolsó golyót lőtte bele. Ezen az ismereten alapuló elvárásunk teszi lehetővé, hogy úgy érezzük, hogy a 8a szövegmondat képes betölteni a 7. szövegmondat és a 8. szövegmondat második tagmondata közötti kotextuális űrt.

Ezt támasztja alá annak a hallgatónak a véleménye is, aki nehezen tudott választani a 8a (*Az utolsó golyót Barabás lőtte bele.*) és 8c (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*) felszíni struktúrák között. A problémához szemantikai síkon közelítve, és a 8. szövegmondatbeli két mondat egység közötti ok-okozati relációt véve alapul, a 8a struktúrának olyan szemantikai többletet tulajdonított, hogy az explicitebb formában tartalmazza azokat az információkat, melyek (okként) a második tagmondat információtartalmát indukálják, mint következményt.

2.3. A 8b-t (*Az utolsó golyót bele Barabás lőtte.*) legmegfelelőbb megoldásnak választó (egyetlen) hallgató magyarázata a következő érveken alapul:

- a *Barabás* — bár a 8c-n kívül még négy különböző lineáris elrendezésben fókuszpozícióban áll — hangsúlyos helyzete mellett ebben a mondatstruktúrában van legközelebb anaforikus (birtokos) névmásához (*ő*);
- *az utolsó golyót* argumentum topikalizációja a 2. tagmondatbeli kiemelés okát másodlagosan alátámasztó információ kiemelését szolgálja;
- a *bele* szövegelem hangsúlytalan helyzete is megfelel a kontextusnak, hiszen a 'belelő *vki vkibe v. vmibe (vmit)*' igei funktor + argumentumai struktúra alapján kötelezően megkívánt *vmibe* argumentum a kotextus függvényében nyilvánvaló (a szemantikai jegyek tekintetében is erősen korlátozott) referenciális értékű ('a vad').

Megjegyzés:

A *bele* szövegelem — melyet szerintem az adott tagmondathalmazban legcélszerűbb határozónak (nem pedig igekötőnek) tekinteni — pozíciójával kap-

csolatban megjegyzendő, hogy nem felel meg tökéletesen az indoklásban foglalt szemantikai alapú magyarázatnak, ui. ezen a helyen a *bele* hatókörébe tartozik a mondat további része (*Barabás lőtte*), vagyis ez operátorpozíció, amely nem nyomatékaltalan. A *bele* egyértelmű referenciális értékét figyelembe véve, legmegfelelőbb helyen az ige utáni pozícióban állhat, ahol nem kap nyomatékot.

3. A hat különböző lineáris elrendezésű felszíni szerkezet közül a hallgatók kb. 60 %-a ítélte *l e g k e v é s b é m e g f e l l ő n e k* — fele-fele arányban — a 8e (*Bele Barabás lőtte az utolsó golyót.*) és a 8f (*Bele az utolsó golyót Barabás lőtte.*) mondatstruktúrákat. A maradék 40 % is egyenlően oszlik meg a 8b (*Az utolsó golyót bele Barabás lőtte.*) és a 8d (*Barabás az utolsó golyót lőtte bele.*) között.

3.1. A 8b-t — az adott kotextusban — helytelennek ítélik magyarázata a *bele* és az *az utolsó golyót* kifejezések pozíciójára épül:

- a kotextus nem engedi meg a tárgyi argumentumhelyet kitöltő kifejezés topicalizációját, ugyanis *az utolsó golyót* szövegelemnek nincs antecedense a szövegelőzményben (nem ismert);
- a *bele* szövegelem információtartalma — mivel a szövegelőzmény ismeretében pontosan azonosítható, hogy a golyót *a székely vadászok* mibe lőtték *bele* (= *a vad*) — azt kínálja legésszerűbb megoldásként, hogy hangsúlytalan pozíciót foglaljon el a felszíni szerkezetben, ez pedig (közvetlenül) az ige utáni hely lenne (nem pedig a fókusz előtti nagy hatókörű operátorpozíció).

Megjegyzés:

Ezen érvek mindegyike helytálló, ha pusztán a kotextust (a verbális síkon létrejött — szoros értelemben vett — szövegösszefüggést) tekintjük: ez alapján a tárgyi argumentum — az aktuális tagolás fogalomhasználatával élve — réma az új mondategységben, a *bele* szövegelem pedig minden nehézség nélkül illeszkedik a *vad* koreferencialáncába.

3.2. A 8d (*Barabás az utolsó golyót lőtte bele.*) lineáris elrendezés legszembetűnőbb ellentmondásai a kotextus diktálta feltételekkel — a hallgatók szerint — az alábbiak:

- A *Barabás* szövegelem topikpozícióba helyezése megkívánná annak a feltételnek a teljesülését, hogy egy korábbi szövegelemmel koreferens legyen. A szövegelőzményben azonban nem található olyan szövegelem, amellyel a *Barabás* azonosítható lenne, így topicalizációja az adott kotextusban nem értelmezhető.
- A kérdéses mondategységet követő tagmondatnak nincs olyan eleme, amely a 8d (*Barabás az utolsó golyót lőtte bele.*) akármelyik elemével koreferenciális kapcsolatban állna. Az *az utolsó golyót* argumentum lineáris elrendezésbeli

kiemelt helye (fókuszpozíciója) egy vele azonosítható későbbi szövegelem (posztcedens) létét kívánja meg, azonban ilyen a 8d-t követő mondat egységekben nincs.

Megjegyzés:

Az utolsó golyót fókuszba helyezése kizárásos szembeállítást implikál, ami esetlegesen megkívánna egy olyan halmazt a szövegelőzményben (vagy egy feltételezett szituációban), amely az utolsó golyón kívül nem utolsó golyókat is tartalmaz. Ilyen halmazra utaló szövegelem explicit formában ugyan nem szerepel, de az *utolsó* kiemelő jelző — ugyanazon halmaz elemeként — feltételezi nem utolsó golyók létét is.

3.3. A 8e (*Bele Barabás lőtte az utolsó golyót.*) és a 8f (*Bele az utolsó golyót Barabás lőtte.*) felszíni struktúrákban közös, hogy bennük a *bele* szövegelem nem abszolút nyomatékaltalan pozícióban áll, hanem visel valamiféle — nem azonos — kiemelő jegyet.

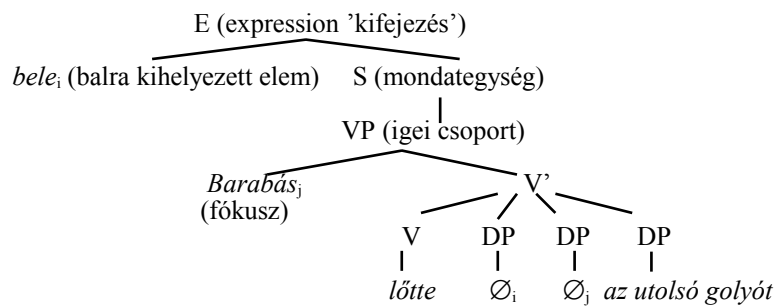
Mindkét lineáris elrendezéssel szemben — szemantikai szempontú — ellenvetés az volt, hogy mindkét struktúra feltételezni engedi, hogy „*a* hiúzon kívül más vadakat (esetleg más hiúzókat) is elejtettek”, ahogy az egyik hallgató írja. E fenntartás megfogalmazása egyes értelmezők magyarázatában prozódiai alapú indoklással társul: mindkét változatban egyfajta sajátos „felütésként” értelmezik a *bele* aktuális pozícióját, amely ilyen formában is hozzájárul egy olyan szembeállítás implikálásához, amely *a hiúz* és egy őt is tartalmazó halmaz többi eleme között feltételezhető.

Megjegyzés:

A 8e és a 8f lineáris elrendezéséhez generatív szemlélettel közelítve az mondható, hogy a 8e (és elképzelhetően a 8f) potenciális felszíni struktúrák tartalmaznak egy mondat eleji helyet, amely a balra kihelyezés generált pozíciója. Egyfajta mondaton kívüli pozíció ez (úgy vélem, ezt érzékelteti a hallgatók által „felütés”-nek nevezett szerep), amely — rövid szünettel elválasztva a teljes megnyilatkozás (expression 'kifejezés') mondat egység részétől, sajátos emelkedő intonációval ejtve — szembeállítást indukál. A szembeállítás a jelen ko-/kontextus függvényében azt jelenti, hogy *a hiúz* (a *bele* antecedense) tagja egy olyan halmaznak, amelynek van olyan eleme is, amelyre a mondat egységben foglalt állítás nem igaz, vagyis: 8e (és 8f) alapján van olyan vad (esetleg hiúz), akibe nem *Barabás lőtte az utolsó golyót*. (A 8f a 8e-hez képest egy másik szembeállítást is tartalmaz: *az utolsó golyó* vonatkozásában; vagyis — a lineáris elrendezéssel is kifejezve — egzaktabban tartalmazza azt a szemantikai többletet, hogy a hiúzba az utolsó golyón kívül több golyót is lőttek.)

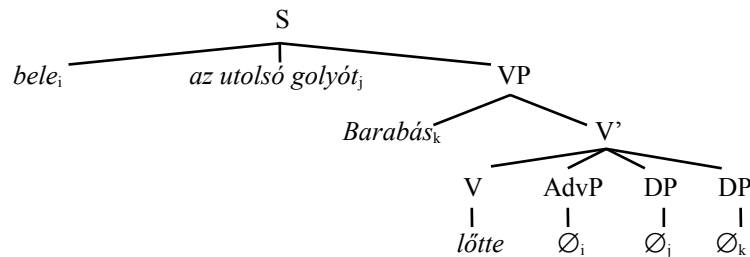
A balra kihelyezés sajátosságai leginkább a topikpozícióval összevetve érzékeltehetőek. Egy főnévi csoport balra kihelyezése két fő jegyben tér el a topiklizációtól: a) ellentézetést implikáló jelentéstartalom, b) sajátos emelkedő, esetleg lebegő intonáció. (Ezek mellett fennálló további eltérések: c) feltehetőleg kívül esik a mondaton, azaz az S kategórián; d) nem transzformációval kerül a mondat élére, hanem ott generáljuk; e) kisebb hatókörű, mint az őt követő operátorok; f) nem szükségszerűen referáló kifejezés; g) nem funkcionál a mondat logikai alanyaként.) (É. Kiss 1992: 109.)

Mindezek ismeretében a 8e (*Bele Barabás lőtte az utolsó golyót.*) potenciális felszíni szerkezet *bele* szövegeleme balra kihelyezett pozíciójában szembeállítást implikál, de mivel a szövegelőzményben nem található olyan halmaz, amelynek elemeire helytálló lenne az a megállapítás, hogy — a hiúzzal szemben — nem igaz rájuk a 8e mondategység tartalma, a 8e lineáris elrendezés nem illik be az adott kontextusba. A 8e lineáris elrendezés generált szerkezeti felépítését — illetve azokat a meghatározott transzformációkat, melyekkel az adott felszíni struktúra levezethető — az alábbi ágrajz szemlélteti (1. ábra):

1. ábra

Egy generált mélystruktúrából levezetett 8f potenciális lineáris elrendezésű felszíni szerkezet (*Bele az utolsó golyót Barabás lőtte.*) az alábbi ágrajzban reprezentált transzformációk által valósulhat meg (2. ábra):

2. ábra

A fenti felszíni struktúra (2. ábra) a *bele* és az *utolsó golyót* összetevők (kettős) topikalizálásának és a *Barabás* fokalizálásának eredménye. A szövegelőzmény alapján a *bele* topikalizálása indokolt, mivel a szövegelőzményből egyértelműen azonosítható antecedensével, a vaddal; az *utolsó golyót* argumentum topikpozícióba helyezése kontextuális előfeltevést is kíván a befogadótól, illetve a nyelven kívüli valóságra vonatkozó ismereteink mozgósításával egy — a kontextus alapján — elgondolható szituáció ismeretét, miszerint tudnivaló, hogy a vadászat során ugyanabba a vadba több golyót is lőnek.

Véleményem szerint a 8f esetében is hasonlóképpen elképzelhető lenne a *bele* szövegelem balra kihelyezése (az *utolsó golyót* kifejezés topikalizálása és a *Barabás* fókuszpozícióba helyezése mellett); ez a megoldás olyasféle kontextust kíván, amely az elejtett vadak megkülönböztető jegyeként tünteti fel azt, hogy ki lőtte beléjük az utolsó golyót. Csak így válik értelmezhetővé a *bele* szembeállítás indukáló jelentéstartalma.

A szövegekörnyezet függvényében — úgy gondolom — alapvető követelmény a *Barabás* fókuszpozíciója, mert a következő mondategység *ő* névmása így lesz azonosítható egyértelműen antecedensével.

4. Annak meghatározásában, hogy egy adott felszíni struktúra megfelel-e a ko-/kontextuális feltételeknek, fontos figyelembe venni az egyes szövegelemek hatókörét. „A mondatstruktúra egyértelműen megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján” (Hunyadi 1995: 157).

A 8d-t kivéve mindegyik felszíni elrendezésben „Barabás”-nak van a legnagyobb hatóköre, ez a szövegelem viseli a mondat hangsúlyt. A második mondategység hatóköri viszonyait tekintve azt tapasztaljuk, hogy a fókusz helyét az *ott* helyhatározó tölti be, ezt az összetevőt értelmezi az ige után álló *az ő házában* kifejezés. Annak ellenére, hogy a magyarban a generált mondastruktúrák a nagy hatókörű operátor- és fókuszpozíciókat leginkább balra csoportosítva tartalmazzák (l. balról jobbra haladó felszíni sorrendiség), elképzelhető a mondatban egy második (generált) főhangsúly is az ige utáni helyen, amennyiben a fókuszpozíció le van foglalva egy másik főhangsúlyos, nagy hatókörű elem számára (Hunyadi 1995: 154). Ennek feltétele egyedül az, hogy az ige mögötti elem lehetséges prominenciát (+p) viseljen, ami azt jelenti, hogy főhangsúlya lehetséges, de nem kötelező. (Kötelező prominenciajegyet (+P), így kötelező főhangsúlyt a legszélső baloldali operátor kap; az összes többi operátorpozícióban lévő elem és az ige utáni összetevők lehetséges prominenciát (+p) kapnak.) (HUNYADI 1995: 158) Így a 8. szövegmondat második tagmondatában két +p jegyet viselő kifejezés feltételezhető: *ott*, ill. *az ő házában*, a *most* mint bal szélső operátor szerepű szövegelem főhangsúlyt kap. A mondategység szemantikai értékét tekintve az adott felszíni struktúra helyett

állhatna a *s most az ő házában van* szerkezet is, ahol egyértelmű az *ő házában* kifejezés főhangsúlyos helyzete a fókuszpozícióban (a *most* után legnagyobb hatókörű elemként). S mivel referenciájukat tekintve az *ott* és az *ő házában* kifejezések ekvivalensek, a mondat egység információ tartalma (ill. a kontextust meghatározó értékük) vonatkozásában nem tudunk igazán különbséget tenni közöttük. Ez befolyásolja azt is, hogy így az *ő házában* kifejezés hatókörét is azonosnak ítéltjük az *ott* (fókuszpozícióban lévő elem) hatókörével. Az „ő” névmás hangsúlyos helyzete pedig a kifejezés „belső ügye” (szakaszhangsúlyt visel), a birtokos személyét nyomatékosítja.

A *Barabás* kiemelése a 8. szövegmondat első mondat egységében azért is fontos lehet, mert a szöveg előzményben, ill. a feltételezhető kontextusban szemantikai jegyei alapján lehet más olyan (szöveg)elem (pl. a hiúz, a székely vadászok bármelyike), amely más ko-/kontextuális feltételek mellett az „ő” antecedense lehetne.

A 8c (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*) legmegfelelőbbnek ítéltése a hiányzó mondat egység gyanánt indokoltnak látszik, mivel itt lehet leginkább a kontextusra hagyatkozni.

A többi „Barabás”-fókuszos felszíni szerkezet a befogadótól a kontextus vonatkozásában előismereteket kíván, azaz olyan tényezők mozgósítását igényli, amelyek nem szerepelnek explicit formában a szövegben, a kontextus alapján nem egyértelműek, nem adottak.

A 8d felszíni szerkezetben (*Barabás az utolsó golyót lőtte bele.*) a fókuszpozícióban álló (ezáltal mondat hangsúlyos) *az utolsó golyót* kifejezés a legnagyobb hatókörű. Ez a tény olyan kontextuális feltételt implicál, melynek a következő mondat egység nem felel meg (az *ő* névmás már csak szemantikai jegyei alapján sem azonosítható *az utolsó golyóval*).

5. Az eddigiekben már érintettem bizonyos prozódiai jegyek (főképp a hangsúly) szerepét egyes összetevők lényeges információ tartalmának kiemelésében. Fontos szólni arról is, hogy milyen szerepet játszik, illetve hogyan játszik szerepet a prozódiai struktúra a különböző lineáris felépítésű felszíni struktúrák megítélésében (illetve reprezentálásában).

A potenciális felszíni szerkezetekhez potenciális prozódiai struktúrák tartoznak. Annak „eldöntése”, hogy az aktuális ko- és/vagy kontextuális feltételeknek eleget tevő felszíni struktúrák létrehozása milyen meghatározott transzformációs szabályok működését engedi, ill. követeli meg, együtt kell, hogy járjon az egyes mondatösszetevők prozódiai jegyeinek analízisével. A mondat lineáris elrendezése és prozódiai formája együtt képes információ tartalom kifejezésére, azaz bármiféle logikai forma továbbítására. Ebben a folyamatban fontos szerep jut az intonációnak s vele együtt a hangsúlynak.

Amikor a hallgatók választásra kényszerülnek a hat különböző felszíni struktúra között, nemcsak a potenciális mondatszerkezetek — illetve a szövegkörnyezet — szintaktikai síkját (a szemantikai relációk, a koreferencia szintaktikai megvalósulását elemzik), hanem elsőként az adott struktúra fonetikai (akusztikai) reprezentációjával találkoznak, és csak akkor tudnak visszakövetkeztetni a generált mondatstruktúrára, ha a fonetikai forma továbbítani tudja számukra a szükséges szerkezeti információkat (Hunyadi 1995: 159). Egy potenciális mondatstruktúrához tartozó fonetikai forma alapját az ún. „fonetikai frázisok” képezik, amelyek a mondatbeli főhangsúlyok, ill. a körjük szerveződő — egy intonációs minta által átfogott — összetevőket tartalmazzák. Az intonációs minta lehet ereszkedő vagy emelkedő-ereszkedő a hangsúlyos központ helyzetétől függően, amely mindig az ereszkedő szakasz elejére esik (Hunyadi 1995: 159). (A fonetikai és a prozódiai forma/szerkezet/struktúra kifejezések jelentése azonos. A tartalmilag idézett tanulmányból az eredeti *fonetikai forma* kifejezést vettem át, de én magam helyénvalóbbnak ítélem a prozódiai szerkezet/forma kifejezést, hiszen itt a hangzó, akusztikai megvalósulásról, nem pedig e megvalósulás fizikai/fiziológiai mechanizmusáról van szó.)

Célszerű megfigyelni ilyen meközelítésben is a „felkínált” potenciális felszíni szerkezeteket, ill. a választás szempontjából releváns más szövegmondatokat:

Mindegyik potenciális mondatstruktúra egyetlen hangsúlyközpontot tartalmaz, a mondat további része a hangsúly köré szerveződött fonetikai frázisba tartozik. A 8c kivételével valamennyi mondatstruktúra emelkedő-ereszkedő intonációjú, ahol tehát az ereszkedő szakasz elejére esik a főhangsúly. Az intonációs minta emelkedő szakaszában állnak a topikalizált, illetve a balra kihelyezett szövegösszetevők. Ennek ismeretében az emelkedő-ereszkedő fonetikai formának az alábbi szerkezeti formák felelnek meg: (A jelölések értelmezése a következő: T = topikpozíció; F = fókuszpozíció; S = mondat; B = balra kihelyezett összetevő.)

[T[F[S]]],

ahol a főhangsúlyt a fókusz viseli, és az egész mondat az e köré alakult fonetikai frázisba tartozik. Ennek a sémának felel meg a 8a, a 8b, a 8d, esetleg a 8f. E mondatstruktúrák között eltérés abban van, hogy melyik szövegösszetevő tölti be az egyes generált pozíciókat: 8b-ben kettős a topikalizáció (*az utolsó golyót, bele*); 8d-ben *az utolsó golyót* kifejezés áll a fókuszban; 8f-et azért esetlegesen sorolom ide, mert nem tudom eldönteni (nem találok támpontot hozzá), hogy kettős topikalizáció, vagy esetleg *az utolsó golyót* topikpozícióba helyezése mellett a *bele* balra kihelyezéséről van-e szó. Egyedüli érvnek a kettős topik mellett azt gondolom, hogy nem érzem olyan élesnek a kizárásos ellentétet (a *bele* információtartalmát tekintve), mint a 8e esetében.

[B[F[S]]],

ahol a főhangsúlyt szintén a fókusz viseli, a mondat további része pedig a köré szerveződött fonetikai frázisba tartozik. Ennek a formának a 8e struktúra felel meg.

A 8c felszíni szerkezet prozódiai struktúrája — amely tisztán ereszkedő — azért különbözik a többiétől, mert a főhangsúlyt viselő fókuszpozíció előtt nem áll más szövegelem ([F[S]]).

Több hallgató hivatkozik indoklásában a hangsúlyviszonyokra, intonációra, leginkább a fókuszpozícióban álló *Barabás* szükséges főhangsúlyát tartják fontosnak (ennek alapján helytelenítik a 8d variációt).

6. Áprily elbeszélésének eredeti szövegében a hiányzó tagmondat 8c változata szerepel (*Barabás lőtte bele az utolsó golyót.*).

E kreatív-produktív típusú gyakorlat célja nem az volt, hogy a hallgatók az eredetinek gondolt megoldást próbálják rekonstruálni, hanem az, hogy az általuk leginkább, illetve legkevésbé helyénvalónak vélt mondatot válasszák ki, miközben egyéni nyelvi kompetenciájuk alapján a nyelvi rendszerre, valamint a nyelvi rendszer elemeinek használatára, esetleg a nyelven kívüli valóságra vonatkozó ismereteikre támaszkodva értékelik az egyes felszínistruktúra-változatok szintaktikai, prozódiai megvalósulását a kontextuális, esetleg — elképzelt — kontextuális feltételek függvényében.

A gyakorlat értékeléséből kiderül, hogy a megoldások 90%-ában az eredeti lineáris elrendezésre esett a hallgatók választása. A 8c mellett legmegfelelőbbnek ítélt 8a (*Az utolsó golyót Barabás lőtte bele.*) és 8b (*Az utolsó golyót bele Barabás lőtte.*) felszíni szerkezetek leginkább abban térnek el a 8c változat szemantikai struktúrájától, hogy értelmezésükhöz a szöveggörnyezet által közvetített információk ismeretén túl inkább szükség van egy — a szöveg alapján — elgondolt kontextus, a nyelven kívüli valóság ismeretére, valamint az interpretátorok élményvilágára is.

Összefoglalás:

Az, hogy a hallgatók a szöveggörnyezetből nyert információkra támaszkodva állást fogalaltak egy-egy (a többitől eltérő lineáris elrendezésű) felszíni struktúra mellett vagy ellen, azt jelenti, hogy egyes elrendezéseket olyannak találtak, amelyek eleget tesznek, másokat olyannak, amelyek nem felelnek meg a kontextuális (és/vagy az általuk gondolt kontextuális) feltételeknek. A kontextuális feltételek a szövegből adódnak, s ezek bizonyos mértékig kontextuális feltételekre engednek következtetni. A kontextus explicitiségének hiánya miatt azonban szükséges számolnunk a befogadó/értelmező egyéni, a nyelven kívüli valóságra vonatkozó ismereteivel, tapasztalat- és élményvilágával, valamint ezen alapuló meggyőződés- és elvárásrendszerével is.

A hallgatók a 8. szövegmondat második mondategységének — szintaktikai, illetőleg prozódiai felépítése által közvetített — logikai szerkezetét ([Q[F[S]F’]]) tekintették támpontnak a felszíni struktúrák megítélésében, valamint a szövegelözménynek (leginkább az 5., 6., 7. szövegmondatoknak) azokat az összetevőit, amelyek koreferensek a 8. szövegmondat összetevőinek valamelyikével.

Indoklásaik fő szempontjai — a kotextus vonatkozásában — a következők voltak:

- a 8. szövegmondat *ő* névmásával azonosítható *Barabás* antecedens pozíciója a potenciális felszíni struktúrákban, illetve a potenciális felszíni szerkezetek fókuszpozícióját betöltő (esetleges más) szövegelemek (ko)referenciája;
- a szövegelözmény koreferencialáncainak vonatkozásai a potenciális felszíni struktúrákban;
- a nem fókuszpozícióban lévő szövegelemek pozíciója, (ko)referenciája (a kotextus, főként a szövegelözmény függvényében);
- a topikpozíció, illetve a balra kihelyezés implikálta sajátos információ többlet (halmazrelációk);
- az intonációs forma fonetikai frázisa(i), illetve a főhangsúly logikai szerepe.

Irodalomjegyzék:

- Petőfi S. János 1996. Az explicitéség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. *Linguistica Series C, Relationes* 8. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 79—178.
- Hunyadi László 1995. A fonetikai forma szemantikai szerepe. In: Mikola Tibor (szerk.) *Néprajz és nyelvtudomány.* XXXVI. Szeged. 147—164.